

Islam And Internet

The Correlation Between Islamic Religion And Internet Diffusion

اسلام و اینترنت

رابطه مذهب اسلام و گسترش اینترنت

شای لی اسپیکلمن Shai-lee Spigelman

استاد دانشکده حکومت جان اف کندی دانشگاه هاروارد

آدرس سایت نویسنده مقاله: <http://www.ksg.harvard.edu/egovt>

آدرس سایت مقاله:

http://www.ksg.harvard.edu/iip/stp305/Fall2000/spigelman_files/slide001.htm

انقلاب اطلاعات و ارتباطات در حال شکل دهی مجدد جهان است و اینترنت در رأس این [جریان] قرار دارد. اثر اینترنت بر تمام جنبه‌های زندگی مبهوت کننده است و اثر آتی آن هنوز [بطور کامل] نامعلوم است. با وجود تمام امکاناتی که اینترنت داشته است در واقع، روند گسترش یا [نشر] آن در کشورهای اسلامی کند است.

توضیحات مختلفی برای این پدیده وجود دارد که از آن میان می توان به درآمد ناخالص داخلی^۱ پائین، میزان بیسوادی بالا، ساختارهای سیاسی و غیره اشاره نمود که این مقاله به طور خلاصه به برخی از آنها خواهد پرداخت. در عوض در این مقاله بر تاثیر مذهب بر گسترش اینترنت در کشورهای اسلامی تمرکز شده است.

آیا مذهب اسلام می تواند توضیحی منطقی برای گسترش کند اینترنت باشد؟

من در ابتدا به بررسی ارتباط آماری درصد مسلمانان کشورهای مختلف و گسترش اینترنت می پردازم. سپس به دنبال دلایل فرهنگی و مذهبی ای که مانع رشد اینترنت در کشورهای اسلامی می باشد، خواهم گشت.

بخش آخر مقاله بر فواید اجتماعی دنیای مجازی [اینترنت] برای مسلمانان به عنوان یک مسلمان تمرکز دارد.

کلید واژه ها: اسلام و گسترش اینترنت، رسانه های سنتی، ابزارهای حکومت، فضای مجازی اسلامی

مذهب اسلام - حقایق زیربنایی

اسلام کلمه عربی به معنای صلح، خلوص، پذیرش و تسلیم است. اسلام به عنوان یک مذهب به دنبال تسلیم کامل و پذیرش تعالیم و ارشادات خداوند است.

۱/۳ میلیارد مسلمان در جهان وجود دارد (بیش از یک پنجم جمعیت دنیا)، که از نژادها، ملیتها و فرهنگهای مختلف از سراسر جهان هستند (از جنوب فیلیپین تا سواحل غربی آفریقا).

حدود ۱۸٪ آنها در سرزمینهای عرب زندگی می کنند. بزرگترین جامعه اسلامی در جهان در اندونزی است و ساکنین بخشهای مهمی از قاره آسیا و آفریقا مسلمان می باشند. اقلیتهای قابل توجهی از مسلمانان در اتحاد جماهیر سابق شوروی، چین، آمریکای شمالی و جنوبی و اروپا یافت می شوند.

برای مسلمانان، اسلام هم مذهب است و هم شیوه زندگی. مسلمان کسی است که آزادانه و با اراده شخصی، قدرت مطلق خداوند را بپذیرد و با جدیت بکوشد که زندگی اش را بطور کامل منطبق با تعالیم خداوند سازمان دهد. همچنین او برای ساختن ساختار اجتماعی ای که ارشادات خداوند را منعکس کند فعالیت می کند.

قرآن آخرین کلام آشکار خداوند و منبع زیربنایی تعالیم و قوانین اسلام است. در آن به موضوعات مختلفی اعم از فواید اساسی اسلام، اخلاق، پرستش، دانش، خرد، ارتباط انسان و پروردگار، و روابط انسانها پرداخته شده است.

تعالیم قابل فهم درباره شیوه صحیح اجرای عدالت اجتماعی، سیاست، اقتصاد، قانون گذاری، قضا، حقوق و روابط بین الملل قسمت مهمی از قرآن است.

حدیث، تعالیم، قول و فعل محمد پیامبر (ص) است که دقیقاً بوسیله اصحابش نقل و گردآوری شده است. آنها آیات قرآن را شرح و کامل نموده و نمونه خوبی برای هدایت مسلمانان فراهم می کنند. قانون اسلام قانون مذهب اسلام است که به عربی به آن الشریعت گفته می شود که حاکم بر زندگی مسلمانان است و مسلمانان آن را تجسم اراده ی خداوند می دانند.

رابطه میان اسلام، علم و تکنولوژی

اسلام کاربرد علم و منطق را تشویق می نماید. تحصیل علم برای هر زن و مرد مسلمان واجب است. در اسلام علم و فن آوری باید برای اهداف اخلاقی بکار رود و در خدمت نیازهای قانونی بشر باشد. بعلاوه هر دو اینها بعنوان راههایی برای فهم و دیدن قدرت و جلال خداوند در نظر گرفته می شوند. مراجع زیادی در قرآن و حدیث درباره اهمیت که اسلام برای تعقیب دانش و فهم طبیعت و جهان قائل است، وجود دارد. اسلام همچنین مشوق روش علمی تحقیق است.

در عربی دانش^۱ و علم^۲ هم معنی هستند.

عظمت علم اسلامی در گذشته بخوبی شناخته شده است. طی سالهای ۷۵۰ تا ۱۰۵۰ پس از میلاد، درک و دست‌آوردهای عالی در حوزه‌ی مسائل طبیعت شامل جغرافیا، فلسفه، فیزیک، ریاضیات، نجوم و طب کشف شد.

علم و صنعت اسلامی محرک رنسانس اروپا بود اما همان زمان از پیشرفت باز ایستاد و عقب ماند. علت اصلی این اتفاق وجود تضاد میان فقها^۳ و دانشمندان بود. تلقی نادرست عموم از تحصیلات و تحقیقات علمی غربی به نفعی آن در جهان اسلام منجر شد و آموزش و تحقیقات علمی به پائین‌ترین سطح تنزل نمود.

قرن بیستم شاهد تغییرات جهانی سریع و بی‌سابقه بود. جهان اسلام در کشمکش چگونگی انطباق [این] تغییرات با جامعه و زندگی مسلمانان قرار گرفته است و بر سrahمیت دو موضوع تجدد و اصالت‌ها که گاهی مخالف هم [در نظر گرفته می‌شوند] چالشی به پا شد. از یک سو زندگی مدرن مجموعه‌ای از مفاهیم به روز را دربرداشت که مطابق فرضیات علمی و نظریات انسان‌نویس بود که مجموعاً نسبت به جنبه عقلانی ارضا‌کننده تر بود.

از سوی دیگر برخی مدعی بودند که ضروری است تمامیت [و اصالت] در برابر تغییرات سریع و ذاتاً عمیق حفظ شود. آنها تغییرات را [به منزله] تحریف ارزشهای فرهنگی اصیل اسلامی می‌دیدند.

پاسخهای متفاوتی در جهان اسلام برای چگونگی تجمیع تجدد و روش زندگی اسلامی وجود دارد. از یک طرف گروهی به کلی ایمان را پس زدند و زندگی بدون دین^۴ را پذیرفتند. از طرف دیگر بنیادگراها با هر نوع تجدد و به دنبال آن با ارزشهای غربی مخالف بودند. انتخابهای مختلف در این دو راهی طبیعتاً به درجات مختلفی از پذیرش تجدد در کل و پذیرش علم و صنعت بطور خاص انجامید. یک مثال از رویکرد روشنفکرانه، بانک توسعه‌ی اسلامی است که گسترش یافت و از یک الگوی ویژه تبعیت نمود. از آنجا که علم نوین با ساختارهای زیربنایی اسلام [قوانین و اصول قرآن و قوانین نگاشته شده در حدیث] تضاد ندارد و برای خوبی و بهبود [زندگی] بشر است؛ زیانبار، مخرب و آسیب‌زا نبوده و در نتیجه برای اقتباس در هر جامعه اسلامی مناسب است.

^۱ knowledgeable: دانش شخصی مبتنی بر آموخته‌های و تجارب [م]

^۲ Sevensces: علم قابل اثبات و مستدل [م]

^۳ Theologian: دانشمند الهیات [م]

^۴ Seedan آزار - بی‌شریعت [م]

اسلام و اینترنت

گسترش اینترنت در جامعه ی اسلامی

برای تحلیل ارتباط اسلام و گسترش اینترنت، تمام کشورهای اسلامی را به عنوان اعضای گروه مورد مطالعه انتخاب نمودم. کشور اسلامی [در اینجا] کشوری است که معادل یا بیشتر از ۷۵٪ جمعیت آن مسلمان باشد. فرضیه ی من این بود که میزان گسترش اینترنت در کشورهایی که بیش از ۷۵٪ جمعیتشان مسلمان است باید به نوعی متأثر از عقاید مذهبی باشد. از این گذشته اگر بتوان سایر عوامل تأثیر گذار را خنثی نمود، می توان امکان اثر اسلام در این کشورها بر گسترش اینترنت را بازیافت.

۳۶ کشور با معیار من مطابق بودند (یعنی معادل یا بیشتر از ۷۵٪ جمعیت آنها مسلمان بود). به ضمیمه شماره ۱ در صفحه بعد رجوع کنید. آنچه که جالب است و ممکن است به تحلیل ما کمک کند آن است که این کشورها از نظر خصوصیات مردم شناختی و سیاسی بسیار متفاوتند. آنها در چهار منطقه ی جهان (آسیا، آفریقا، اروپای شرقی و خاورمیانه) واقع گردیده اند.

بعضی از آنها مردم سالار و برخی کمتر مردم سالارند، برخی حکومتهای اسلامی داشته و برخی دین و حکومت را جدا کرده و اکثریت سنی یا شیعه داشته و فقیر یا غنی هستند (به ضمیمه شماره ۱ نگاه کنید). من از این تفاوتها در تحلیلهایم استفاده نمودم.^۱ فرضیه من این بود که اگر کشورهای مختلف با خصوصیات متفاوت همگی رشد پائینی از اینترنت داشته باشند، یک توضیح منطقی می تواند وجه اشتراک آنها [یعنی] اسلام باشد.

مثال روشن این تفاوتها سرانه درآمد ناخالص داخلی است. ثروتمندترین کشورها در این گروه کویت و قطر به واسطه منابع طبیعیشان یعنی نفت می باشند که سرانه درآمد ناخالص داخلی آنها بسیار بالا است (به ترتیب ۲۵۰۳۱۴ دلار و ۲۰۹۸۷ دلار). این درحالیست که سرانه درآمد ناخالص داخلی باقی کشورها زیر ۲۰۰۰۰ دلار است و ۳۰ کشور از این ۳۶ کشور سرانه درآمد ناخالص داخلی کمتر از ۱۰۰۰۰ دلار دارند.

این کشورها با وجود تمام این تفاوتها، خصوصیات مشترکی هم دارند. من می خواهم به وجه تشابه مهمی که بر گسترش اینترنت اثر دارد اشاره کنم (که در ادامه درباره آن بحث می کنم):

^۱ . در مطالعات تجربی وقتی دو گروه وجود داشته باشد می توان عاملی را (مثلاً گسترش اینترنت) را بین آنها مقایسه کرد و نویسنده از تفاوتها فوق الذکر برای گروه بندی کشورهای

سطح پائین مردم سالاری

موسسه آزادی، شاخص^۱ مردم سالاری را به درجات یک (بالا) تا ۷ (پائین) تقسیم می‌نماید. همانطور که در ذیل بحث می‌کنم، حکومت‌های غیر مردم سالار برگسترش اینترنت اثر [منفی] پایداری دارند.

قدم بعدی من این بود که به توزیع مذهبی در کشورها توجه نمایم. تمام این کشورها حداقل ۷۵٪ مسلمان دارند ولی آنها در توزیع فرقه‌های اسلام (شیعه و سنی) و اقلیتهای دینی تفاوت دارند (در خاورمیانه بیشتر یهودیان و مسیحیان و در آسیا بیشتر هندوها و بودائیها حضور دارند).

توزیع مذهبی افراد در کشورهای جهان

کشور	مذهب
افغانستان	۸۴٪ سنی، ۱۵٪ سنی، ۱٪ غیره
الجزایر	۹۹٪ سنی، ۱٪ مسیحی و یهودی
آذربایجان	۹۳،۴٪ مسلمان، ۲۱،۵٪ ارتودکس روسی، ۲/۳٪ ارتودکس ارمنی
بحرین	۱۰۰٪ مسلمان، (۷۵٪ شیعه، ۲۵٪ سنی)
بنگلادش	۸۸/۳٪ مسلمان، ۱۰/۵٪ هندو، ۱/۲٪ غیره
جیبوتی	۹۴٪ مسلمان (اکثر سنی)، ۶٪ مسیحی و غیره
گامبیا	۹۰٪ مسلمان، ۹٪ مسیحی، ۱٪ عقاید بومی
گینه	۸۵٪ مسلمان، ۸٪ مسیحی، ۱٪ عقاید بومی
اندونزی	۸۸٪ مسلمان، ۸٪ مسیحی، ۷٪ عقید بومی
ایران	۹۹٪ مسلمان (۸۹٪ شیعه، ۱۰٪ سنی) ۱٪ غیره
عراق	۹۷٪ مسلمان (۶۰-۶۵ شیعه ۳۲-۳۷٪ سنی، ۳٪ مسیحی و غیره
اردن	۹۶٪ مسلمان (سنی)، ۴٪ مسیحی
کویت	۸۵٪ مسلمان (۴۵٪ سنی، ۴۰٪ شیعه) و ۱۵٪ مسیحی، هندو، مایارسی و غیره
قرقیزستان	۷۵٪ مسلمان، ۲۰٪ ارتودکس روسی، ۵٪ غیره
لیبی	۹۷٪ مسلمان (سنی)
مالدیو	۱۰۰٪ مسلمان سنی
موریتانی	۱۰۰٪ مسلمان
مراکش	۹۸/۷٪ مسلمان ۱/۱٪ مسیحی، ۰/۲٪ یهودی
عمان	مسلمان (۷۵٪ سنی و شیعه)، هندو ۲۵٪

پاکستان	۹۷٪ مسلمان (۷۷٪ سنی، ۲۰٪ شیعه)، ۳٪ مسیحی، هندو و غیره
قطر	۹۵٪ مسلمان
عربستان سعودی	۱۰۰٪ مسلمان
سنگال	۹۲٪ مسلمان، ۶٪ عقاید بومی، ۲٪ مسیحی
سومالی	مسلمان (سنی)
سوریه	۷۴٪ مسلمان (سنی)، ۱۶٪ الاویت (Alwite)، دروز (Druze) و سایر فرقه‌های مسلمان، ۱۰٪ مسیحی
تاجیکستان	۸۰٪ مسلمان سنی، ۵٪ مسلمان شیعه
تونس	۹۸٪ مسلمان سنی، ۱٪ مسیحی، ۱٪ یهودی و غیره
ترکیه	۹۹/۸٪ مسلمان (بیشتر سنی) ۰/۲٪ سایرین (مسیحی و یهودی)
ترکمنستان	۸۹٪ مسلمان ۹٪ ارتودکس شرقی، ۲٪ نامعلوم
ازبکستان	۸۸٪ مسلمان (بیشتر سنی)، ۹٪ ارتودکس شرقی، ۳٪ غیره
امارات متحده	۹۶٪ مسلمان (۱۶٪ شیعه)، ۴٪ مسیحی، هندو و غیره
یمن	۹۹/۹٪ مسلمان (۵۳٪ سنی، ۴۶/۹٪ شیعه)، ۰/۱٪ غیره

من در تحلیل‌هایم به متغیرهای وابسته به فن‌آوری اطلاعات که می‌تواند نمایانگر نفوذ فن‌آوری اطلاعات (II) در کشورهای اسلامی باشد توجه کردم. علاوه بر متغیرهایی نظیر درصد جمعیت دارای ارتباط با شبکه‌ی آن لاین، کامپیوتر شخصی و خطوط تلفن به ازای هر فرد، من همچنین به شاخص رسانه‌های قدیمی همچون (روزنامه‌ها، رادیو، تلویزیون و تلفن) توجه نمودم. علت این بود که مطالعه نشان می‌داد تکنولوژی نوین از پی تکنولوژی قدیمی می‌آید. در کشورهای که گسترش رادیو، تلویزیون و تلفن با رشد چشمگیری مواجه است بیشتر احتمال دارد که یک فن‌آوری دیجیتال (digital) مانند اینترنت و تلفن‌های همراه سریعتر منتشر شود.

جدول گسترش III - (فن‌آوری اطلاعات) در کشورهای مختلف

کشور	درصد افراد دارای ارتباط با شبکه ۸	سرانه کامپیوتر شخصی ۹	سرانه تلفن 15	رسانه‌های قدیمی 11	رسانه‌های جدید 12
افغانستان	نامعلوم	۰/۹	۰/۱۴	نامعلوم	نامعلوم
الجزایر	۰/۵۱	۰/۵۳	۵/۳۲	۱۰/۷	۰/۵

بحرين	٥/٤٢	٩/٣٤	٢٤/٥٥	نامعلوم	١٤/٩
بنگلادش	٠/٠١	نامعلوم	٠/٣	١/٧	نامعلوم
جیوتی	٠/١٥	نامعلوم	١/٢٧	نامعلوم	نامعلوم
مصر	%٦٢	%٩١	٦/٠٢	١٣/٣	١/٥
اندونزی	٠/٠٤	%٨٢	٢/٧	٨/٥	٠/٩
ایران	%١٥	٠٠	١١/١٨	١٣/٨	٠/٢
عراق	نامعلوم	٣/١٩	٣١٠	٨/٨	نامعلوم
اردن	%٨٢	١/٢٩	٨/٥٨	١٢/١	١/٢
کویت	٣/٦٩	١٠/٤٩	٢٣/٥٩	٤٦/١	١٤/٤
لیبی	نامعلوم	نامعلوم	٨/٣٦	١١/٢	نامعلوم
مالزی	٢/٨٦	٥/٨٦	١٩/٧٦	٢٥/٤	٨/٧
مراکش	٠/٤٥	٠/٧٢	٥/٤٤	١١/٨	١/٢
عمان	١/٧٤	٢/١٠	٩/٢٣	٣٣/١	٣/٩
پاکستان	٠/٠٤	٠/٣٩	١/٩٤	٦/٣	٠/٤
قطر	٤/٥٨	١٢/٠٩	٢٥/٩٩	نامعلوم	نامعلوم
عربستان سعودی	٠/٥٨	٤/٩٦	١٤/٢٦	١٩/٨	٥/٦
سومالی	نامعلوم	نامعلوم	٠/١٤	نامعلوم	نامعلوم
سوریه	٠/٠٧	١/٣	٩/٥٤	١١/٣	١/٤
تونس	٠/٥٢	١/٤٧	٨/٠٦	١٣/١	٢
ترکیه	٠/٩٥	٢/٣٢	٢٥/٤١	٢١/٦	٣/٥
امارات متحده	٨/٨٨	١٠/٦٢	٣٨/٩٠	٣٤	٢٠/٤
یمن	٠/٠٤	٠/١٢	١/٣٤	٣/٠	٠/٢
ایالات متحده	٣٩/١١	٤٥/٨٦	٦٦/١٣	١٠٠/٦	١٠٠/١

روند گسترش اینترنت در کشورهای اسلامی بسیار آرام است. بالاترین درصد جمعیت مرتبط با اینترنت در امارات متحده عربی است که کمتر از ۱۰٪ (۸/۸٪) است. میانگین افراد مرتبط با اینترنت در کشورهای اسلامی ۱/۵۸٪ است. این عدد به وضوح در مقایسه با میانگین [مشابه] در کشورهای در حال توسعه (۱۹٪) و به نسبت سایر مناطق جهان پائین است.

دین اسلام و گسترش اینترنت

برای کشف اینکه آیا بین اسلام و گسترش اینترنت ارتباط وجود دارد یا خیر من به ۱۶۵ کشور سراسر جهان توجه نمودم. ارتباط بین درصد مسلمانان بر کشور و جمعیت مرتبط با اینترنت با آن کشور را مورد تحلیل قرار دادم. یک ارتباط منفی (معکوس) ضعیف بین این دو متغیر پیدا کردم (۰/۲۵-).

در مرحله بعد، اجرای مدل آماری رگرسیون به نسبت درصد جمعیت مرتبط با اینترنت به عنوان متغیر وابسته (Y) و درصد مسلمانان بر کشور به عنوان متغیر مستقل (X) بود. دریافتیم که ضریب (اثر) دین اسلام در گسترش اینترنت (۰/۰۳-) است و این بدان معنی است که هرچه درصد مسلمانان یک کشور بیشتر باشد میزان گسترش اینترنت (با میزان اطمینان ۹۵٪) کمتر است.^۱

توضیحات دیگر در خصوص نرخ گسترش اینترنت

• رسانه‌های سنتی

ارتباط قدرتمندتری بین رسانه‌های سنتی و رسانه جدید با [ضریب] همبستگی ۰/۸۲ بدست آوردم. دریافتیم که انتشار رسانه‌های سنتی نیز در کشورهای اسلامی پائین است. شاخص رسانه سنتی بین ۰ تا ۱۲۰ است (که در ایالات متحده ۱۰۰/۶۵ می‌باشد). میزان متوسط «رسانه سنتی» در کشورهای اسلامی ۱۲/۹ است که اساساً ناچیز است. این می‌تواند دلیل دیگری بر کندی گسترش «رسانه جدید» باشد. هر چند ممکن است که علتش (بجر اسلام) که باعث کندی گسترش «رسانه‌های جدید» شده است علت دیگر، کندی میزان انتشار رسانه‌های سنتی نیز باشد.

^۱ در مدل آماری رگرسیون مانند سایر دوله‌های آماری معنی‌دار بودن از نظر آماری مهم است و نه عند خالص ضریب تغییرات یا ضریب پی‌رسون به عبارت دیگر بدون ارائه سطح معنی‌داری تیست (کمتر از ۰/۰۵) نتیجه‌گیری از تست درست نیست. یعنی شاید این ۰/۰۳- بر اساس احتمالات (شانسی) بوقوع پیوسته باشد [م]

• قوانین حکومتی

همانطور که در بالا اشاره شد، تمام کشورهای اسلامی حکومت‌های نسبتاً غیرمردم‌سالار دارند (برخی دولت‌ها کلاً غیرمردمی‌اند و برخی تنها در بخش‌هایی آزاداند). در این کشورها تمام حکومت‌ها، بطور مستقیم یا غیرمستقیم انواعی از تعدیلات و بازرسیها را بر استفاده از اینترنت تحمیل می‌نمایند و این نظارت‌ها مجدداً به طور مستقیم یا غیرمستقیم برگسترش اینترنت مؤثرند. اثر مستقیم زمانی است که حکومت اجازه استفاده آزاد از اینترنت را نمی‌دهد. اثر غیرمستقیم زمانی است که دولت هزینه ارتباطات اینترنتی را بالا نگه داشته و شهروندان از پی مخارج استفاده از اینترنت بر نمی‌آیند. [ریشه‌ی] برخی از دلایل رسمی تعدیلات اینترنت در فرهنگ اسلامی است و حکومت‌ها می‌خواهند از ورود اطلاعات غیراخلاقی (مثلاً مستهجن‌نگاری) به داخل کشور ممانعت به عمل آورند.

هرچند در برخی موارد، دلایل مذهبی تنها بهانه‌ای برای نیاز حکومت به سرکوب نمودن مخالفان خود است در کشورهایی که حکومت، سخنان منتقدان را سانسور یا محکوم می‌نماید، شکی نیست که روند گسترش اینترنت کند شده است زیرا کسانی که در راس قدرت‌اند می‌ترسند که دسترسی آزاد به اینترنت نظارت دولت بر اطلاعات را تضعیف نماید.

مقامات سعودی در سال ۱۹۹۸ بطور مبهم بیان داشتند که تأخیر مداوم در گشایش اینترنت برای دسترسی همگانی برای یافتن ابزاری بوده است که اولیای امور بتوانند جریان اطلاعات ناخواسته را مسدود نمایند.

ابزارهای حکومت برای [اعمال] محدودیت

حکومت‌های اسلامی شیوه‌های گوناگونی را برای محدود کردن جریان اطلاعات اینترنتی آن لاین (online) بکار بسته‌اند. برخی دولت‌ها (مثلاً عراق) دسترسی عمومی اشخاصی به اینترنت را ممنوع کرده‌اند. حتی حکومت‌هایی که ظاهراً دسترسی محلی عمومی به اینترنت را مجاز دانسته‌اند انواعی از روش‌ها را برای تعدیل آن به کار بسته‌اند. گروه جهانی مدافع آزادی اینترنت روش‌ها را به چهار دسته ذیل تقسیم می‌نماید:

- قوانین ویژه اینترنت
- استفاده از قانونهای موجود
- مجوزها و تعهدات مبتنی بر محتوای [مطالب اینترنت] که برای استفاده‌کنندگان و ارائه‌کنندگان خدمات اینترنتی بکار می‌رود
- کاربرد اجباری و ابزارهای فیلتر کردن، طبقه‌بندی و برچسب‌گذاری محتوایی

عربستان سعودی، یمن، و امارات متحده عربی نظارت خود را از طریق خدمات دهندگان حدواسط (Proxy Servers) اعمال می‌کند. [اینها] ابزارهایی هستند که بین کاربران نهایی و اینترنت به منظور فیلتر و مسدود کردن موضوعات ویژه قرار می‌گیرند. کشور تونس دقیق‌ترین قانون ویژه اینترنت را وضع نموده است که عمدتاً برای اطمینان از عدم گریز مطالب اینترنتی از نظارت شدید دولت بر مطالب سایر رسانه‌ها طراحی شده است. بعلاوه در کشورهای که قوانین مخصوص به اینترنت وضع نشده‌اند قوانین نوشته و نانوشته محدود کننده ی آزادی بیان و مطبوعات اثر رعب‌آوری بر آنچه که در اینترنت بیان می‌شود، دارد، بخصوص در گفتگوی افراد در تالارهای گفتگو در کشورهای که حکومت معمولاً تلفن مخالفان را کنترل می‌نماید، این ظن در کاربران اینترنت وجود دارد که حق حریم خصوصی نامه نگارنده با وجود نظارت دولت بر برنامه‌های الکترونیکی شکسته شود. به عنوان مثال یک شهروند بحرینی مظنون به ارسال الکترونیک اطلاعات «سیاسی» به مخالفان خارج از کشور بیش از یک سال در زندان به سر برد.

برای تحلیل ارتباط تعدیلات دولتی و گسترش اینترنت لازم است که میزان این تعدیلات و بازرسی‌ها مشخص شود که البته کار دشواری است. در عوض من از شاخص موسسه خانه آزادی برای سطح آزادی در کشورها (جدول ۱) استفاده نمودم که یک شاخص مرکب از حقوق سیاسی و آزادی‌های مدنی است.

برخلاف حدسیات من، بین سطح دموکراسی و درصد مردم مرتبط با اینترنت رابطه ضعیفی وجود داشت (با [ضریب] همبستگی ۰/۱۷).

در کشورهایی که بالاترین درجه آزادی (دموکراسی) وجود داشت (نظیر کشورهای اندونزی، اردن، کویت) درصد بالایی از مردم با اینترنت مرتبط نبودند (اردن و اندونزی ۰/۴٪). یک توزیع ممکن برای این نتیجه غیرمنتظره، فقدان تفاوت [قابل توجه] سطح آزادی این کشورها باشد. زمانیکه که کشورهای از سطح پائینی از آزادی برخوردارند (بین ۴/۰ و ۷/۰)، این فقدان تفاوت که حتی با گسترش اینترنت مقایسه می‌شود، همبستگی ضعیفی را نشان می‌دهد.

• ادبیات و غیرانگلیسی زبانها

حقیقت دیگری که مانع گسترش اینترنت در کشورهای اسلامی شده است، تفوق مطالب اینترنتی انگلیسی زبان است. هرچند که موضوعات عربی زبان رو به ازدیاد بوده و نرم‌افزارهای موجود عربی برای استفاده از شبکه ارتقاء یافته‌اند، کاربرانی که انگلیسی صحبت نمی‌کنند، در توانایی برای دستیابی به منابع اینترنتی عقب می‌مانند. [البته] لازم است که به پیشرفت اخیر توجه نمایم. تقریباً تمام اطلاعات انگلیسی مربوط به اسلام در اینترنت توسط دانش‌آموزان مسلمان که در کشورهای غربی مخصوصاً آمریکا و انگلستان تحصیل می‌کنند، ایجاد شده است.

با این وجود، تعداد پایگاه‌های اینترنتی سازمان‌های اسلامی محلی (Local Islamic Organisation) که از زبان محلی برای ارائه منابع به غیرانگلیسی‌زبانها استفاده می‌کنند، رو به افزایش است.

در یک مطالعه جامع جدید در مورد استفاده اینترنت در جهان عرب مشخص شد که پایگاه‌های [اینترنتی] به زبان عربی بیشتر از پایگاه‌های عربی به زبان انگلیسی استفاده شده‌اند. در کشورهای اسلامی میزان بیسوادی بالا است. میزان متوسط بیسوادی در کشورهای اسلامی ۶۵/۵٪ است. همانطور که می‌دانیم، اغلب اطلاعات در اینترنت بصورت نوشته هستند. حتی با وجود فن‌آوریهای نوین، هنوز مردم بیسواد نمی‌توانند [در اینترنت] آنچه را می‌خواهند جستجو کرده و بیابند. هرچند، رابطه قدرتمندی بین میزان بیسوادی و گسترش اینترنت در کشورهای اسلامی نیافتیم (با [ضریب] همبستگی ۰/۳).

• قیمت کامپیوترهای شخصی، ارتباطات اینترنتی و تماسهای تلفنی

در بیشتر کشورهای دنیا که اکنون رشد سریعی در اینترنت دارند، بخش ملی از میان کارهای دیگر، به ایجاد زیرساختهای شبکه‌های ارتباطات از راه دور، فراهم کردن سرمایه‌های اولیه، تعدیلات و معیارهای (استاندارد) و تشویق سرمایه‌گذاریهای خصوصی و آموزشهای کامپیوتر اولویت داده است. بنابراین دولتهایی که طالب توسعه اینترنت هستند باید سیاستهای تشویقی بکار ببرند و از اعمال بازرسی‌ها و محدودیت در دسترسی‌ها خودداری نمایند. تنها دولتهای محدودی از کشورهای اسلامی چنین راهی را [در پیش] گرفته‌اند.

علت احتیاجات متعدد به واسطه منابع محدود ملی می‌باشد. (کشورهای با درآمد ناخالص داخلی پائین اولویتهای دیگری [برای صرف بودجه] دارند). ترس از دست رفتن کنترل بر اطلاعات و تمایل به محافظت از منابع (انحصاری) تک قطبی ارتباطات راه دور کشور نیز [در این امر] دخیل است.

در بسیاری از کشورها، مالیت‌ها و سیاستهای ارتباطات از راه دور به افزایش [حق] اشتراک اینترنت منجر گردیده و منتج به استفاده کمتر از این پدیده می‌گردد. وقتی به قیمت استفاده از اینترنت توجه می‌کنم، باید، هم بهای ارتباط با خدمات دهندگان اینترنتی (ISP) و هم بهای ارتباط تلفن محلی را (برفرض اینکه خدمات دهنده اینترنتی محلی موجود باشد) در نظر بگیریم. بعلاوه مهم است که این قیمت را با درآمد طبقه متوسط جامعه مقایسه نمایم. در بیشتر کشورهای اسلامی قیمت اشتراک اینترنت بخصوص وقتی که سطح درآمد طبقه متوسط جامعه در نظر گرفته نشود، بسیار بالا است و بنابراین دلیل دیگری برای تسریع سیر نزولی اینترنت فراهم می‌آید.

مثالهایی از ساختارهای قیمت گذاری کشورها

اردن

در اوایل سال ۱۹۹۹ اشتراک ماهانه یک کاربر به همراه هزینه تلفن به طور متوسط معادل ۷۰ دلار آمریکا بود. خدمات دهندگان خصوصی اینترنت خطوط خود را از شرکت ارتباطات راه دور کشور [دولتی] می گرفتند و گرفتار سیاستهای قیمت گذاری بالای آن بودند.

مراکش

در سال ۱۹۹۹ اشتراک اینترنت ماهانه مشتمل بر ۱۵ ساعت ارتباط اینترنتی بعلاوه هزینه ارتباط تلفن (۲ دلار در ساعت) معادل ۲۰ دلار آمریکا بود. این قیمت برای کشوری با یکی از پائین ترین سرانه های درآمد ناخالص داخلی (۳/۳۱۰ دلار) کاملاً گران است.

عربستان سعودی

ساختار قیمت گذاری اشتراکات اینترنتی بوسیله «علم و صنعت ملک عبدالعزیز» (KACST) وضع شد. آنها پائین ترین قیمت ارائه خدمات اینترنت را ۱/۵ ریال در ساعت و بالاترین قیمت را ۴/۵ ریال تعیین کردند. همراه با [یک] هزینه ماهانه ثابت ۱۰۰ تا ۱۵۰ ریالی تلفن. ارتباطات اینترنتی در عربستان سعودی ۴/۵ ریال در ساعت هزینه دارد. ۵ ساعت در ماه استفاده از اینترنت، بین ۳۶ تا ۴۴ دلار آمریکا هزینه دارد. به علت نبود اطلاعات [کافی] در مورد هزینه های اشتراک اینترنت، نتوانستم ارتباط آن با گسترش اینترنت را بررسی نمایم. هرچند این ارتباط روشن و بی ابهام است. در عوض من ارتباط سرانه درآمد ناخالص داخلی و گسترش اینترنت را مورد تحلیل قرار دادم.

منطق پشت این [نظریه] آن بود که حتی اگر کشورهای اسلامی هزینه ثابتی برای اشتراکات اینترنتی (مثلاً ۲۰ دلار آمریکا در ایالات متحده) داشته باشند، تفاوت درآمدهای بین این کشورها بر کاربرد اینترنت اثر می گذارد؛ هر قدر که کشور فقیرتر باشد، درصد افرادی که از پس هزینه اینترنت بر می آیند کمتر است.

از آنجاکه می دانیم هزینه اینترنت در کشورهای اسلامی حتی از ۲۰ دلار آمریکا هم بالاتر است بوسیله همبستگی بین سرانه در آمد ناخالص داخلی و گسترش اینترنت می توانیم اثر قیمتهای بالای اشتراک اینترنت را هم نشان دهیم. ارتباط قدرتمندی بین سرانه درآمد ناخالص داخلی و گسترش اینترنت یافتیم. (با [ضریب] همبستگی ۰/۸۵).

اعتراضات مذهبی به اینترنت و جامعه اطلاعات

• تعارض اسلام با تجدد «غرب»

حق آزادی بیان که اکنون بطور گسترده در جهان واقعی پذیرفته شده است، منجر به عاملی می شود که مردم دیندار از آن به ارزشهای مادی و آزاد ازدین (Secular) تعبیر می کنند و بنابراین فاقد حس سلسله مراتبی روحانی اخلاق و معنویت رسوم مذهبی است. بسیاری در جهان اسلام از فقدان هویت قریب الوقوع به واسطه استحاله غربی شدن می ترسند. خبرگزاری آشویتدپرس (در ۱۷ فوریه ۱۹۹۷) گزارش داد که روزنامه دولتی عراق، «العهدیه»، اینترنت را بعنوان «ابزاری آمریکایی برای وارد شدن به هر خانه ای در دنیا» متهم کرده است.

دولتها و حامیان آنها این آواها را برای توجیه شیوه نفوذی و پدرمآبانه خود در [دادن] اجازه عمومی برای دسترسی به اینترنت به صدا درآورده اند. به طور مثال از سخنگوی جامعه کامپیوتر کشور سوریه، که بوسیله پسر رئیس جمهور اسبق حافظ الاسد اداره می شود، نقل شده که گفته است: مشکل ما این است که ... ما جامعه ای سنتی هستیم و باید چیزی را که نمی تواند با جامعه ما منطبق شود را بشناسیم.

گفته های مشابهی نیز از سعودی ها وجود دارد. صالح عبدالرحمن العادل رئیس Kacst، گفته که آنچه اینترنت ارائه می دهد عبارت است از «خدمت مهمی در پخش و توزیع اطلاعات»، و این در حالی است که از جنبه منفی نیز برخوردار است که با ایمان و رسوم اسلام عربی ما منافات دارد.

رئیس شرکت فن آوری سعودی (Silknet)، در توضیح تأخیرهایی در اجازه دسترسی محلی اینترنت، گفته است: «تلاشهایی در جهت فراهم کردن بهترین فن آوری مدرن انجام می شود، تا زمانیکه مطمئن باشیم با رسوم و فرهنگ منطقه منافات ندارد.»

• احساس اینکه تصویر اسلام در راه غرب قربانی می شود

بسیاری از مسلمانان احساس می کنند که غرب با مکر و عامدانه به مسلمانان و دین اسلام تهاجم می کند. آنها فکر می کنند که عقیده افراطی و تعصبی پنداشتن اسلام که هم اکنون باعث مشکلاتی در عمده رسانه های مرسوم شده است با اینترنت فقط تشدید می شود. واقعیت این است که اسلام بطور گسترده در شبکه مورد نقد و ایراد قرار گرفته است.

• فن آوریهای «حلال» (مجاز) در مقابل فن آوریهای «حرام» (غیرمجاز)

در شریعت (قانون اسلام) دستوراتی وجود دارد که منافی کاربرد آزاد اینترنت است. مسلمانان که زندگی روزانه شان را برطبق شریعت پیش می برند نیاز دارند که راهی برای غلبه بر این مشکلات بیابند و از اینترنت بدون تخطی از قانون اسلام استفاده کنند.

اسلام و تجارت الکترونیک

اصول شریعت، مسلمانان را از هر نوع بهره (ربا) در معاملات اقتصادی منع می‌نماید. مثلاً ربا در قروض و ربا در فروش، بخصوص در مورد معاملات مدت‌دار. تقریباً تمام تجارتهای الکترونیک بوسیله کارتهای اعتباری انجام می‌شوند که برای مسلمانان محتاط، حرام شرعی است (چیزی که طبق قانون اسلام غیرمجاز و ممنوع است). [هر] مؤسسه اقتصادی معمولاً مبلغی برای فروشنده بعنوان «حق العمل» (کمسیون) در هر معامله در نظر می‌گیرد که این موضوع برای مسلمانان در استفاده از تجارت الکترونیک مشکل‌آفرین است.

یک راه حل، استفاده از کارتهای بستانکاری در معاملات است.

یک کارت بستانکاری هیچ بهره‌ای در بر ندارد و مورد فروش را [تا دریافت] پول مشتری در حسابش نگاه می‌دارد (والبته شامل هیچ بهره‌ای نمی‌شود). مشکل این راه حل این است که حساب بستانکاری معامله بری از ربا را فقط از طرف مشتری تأمین می‌نماید نه از طرف تاجر. تاجر هنوز باید درصدی هزینه برای هر معامله به مؤسسه اقتصادی ارائه کننده کارت بستانکاری بپردازد.

راه دیگر استفاده از الگوی معاملات اقتصادی اسلامی (IF^{TM}) است که یک الگوی تجارت الکترونیک جدید است که از روشهای جایگزین و حلال (آنچه در قوانین اسلام مجاز است) برای تجارت استفاده می‌کند و بنابراین مسلمانان را قادر به خرید اینترنتی می‌نماید. یک مؤسسه اقتصادی، مبلغی به عنوان انجام خدمات به ازای حق معامله الکترونیک دریافت می‌نماید. این مبلغ خدمات براساس هزینه‌های واقعی انجام معامله و نه یک درصد ثابت از معامله است. این الگو فقط یک راه برای مسلمانان است که می‌خواهند در بازار تجارت الکترونیک شرکت نمایند. هرچند این راه حل پیچیده است و نیازمند ایجاد مؤسسات جدید اقتصادی است که از [این] مدل اقتصادی استفاده نمایند. نکته‌ای که باید از این مثال گرفته شود موانع واقعی مسلمانان برای کاربرد آزادانه اینترنت مانند جهان غرب است.

منافع بالقوه اینترنت برای جوامع اسلامی

• فراهم کردن اطلاعاتی درباره اسلام

قرآن می‌گوید «مردم را به راه پروردگارت با نصایح خوب دعوت کن؛ و با آنها با شیوه ی زیباسخن بگو» این امر خدا، کاربرد روشهای خردمندانه و ابزارهای نیکو برای انتقال پیام خدا را بیان می‌کند.

از نقطه نظر تاریخی، فرستاده بزرگ خداوند (محمد[ص]) روشهای مختلفی برای آشنا کردن مردم و جوامع با دین اسلام را بکار برده است. در عصر حاضر نیز از فن آوری، رادیو، نوارهای صوتی و تلویزیون بطور گسترده برای انتشار قرآن، حدیث و تعالیم اسلامی در سراسر دنیا استفاده می گردد.

اخیراً اینترنت به عنوان پدیده ای مقرون به صرفه و سریعترین روش ارائه دانش، اطلاعات و اخبار به بلیونها نفر در دنیا ظهور نموده است. اینترنت به همین صورت می تواند برای نشر عقاید و مذهب اسلامی بکار برود. بعلاوه مسلمانان بسادگی می توانند به غیر مسلمانان روش زندگی را بیاموزند و تلقی صحیح از اسلام را در دیدگان غرب عوض نمایند. با اینترنت مسلمانان می توانند اطلاعات مهمی درباره اسلام که در زندگی به آن احتیاج دارند را بدست آورند. بطور مثال می توانند اطلاعات مربوط به اوقات شرعی نماز، محل مساجد و بخشهایی از قرآن را بگیرند. همچنین می توانند اطلاعات دیگری را نیز که مورد علاقه شان است مانند تحقیقات، ادبیات و آمار اسلامی را دریافت کنند.

دغدغه مسلمانان این است که مطمئن شوند دانش دقیق و درست اسلام در اینترنت ارائه شده است. مواردی از آیات ساختگی (و نسبت داده شده به) قرآن و احادیث از منابع بدون نام در اینترنت وجود داشته است. بنابراین به نظارت همیشگی در خصوص اطلاعات در مورد اسلام نیاز است تا اطلاعات گمراه کننده و ساختگی فوراً شناسایی و اصلاح گردد. کار سخت دوم، توسعه ساز و کار اعتبار دهی و صحت سنجی اطلاعات به خصوص در ترجمه قرآن و حدیث، قبل از قرارگیری بر روی اینترنت است.

فضای مجازی (Cyberspace) اسلامی

برخلاف تمام موانعی که در بالا بدان اشاره نمودم، اسلام یک جلوه واقعی در اینترنت است. با فراتر رفتن از بی شمار سند [اینترنتی] که با یک موتور جستجوی ساده میتوان یافت، هرکسی از امکان حضور در یک فضای الکترونیک اسلامی برخوردار می گردد.

پایگاههای فراوانی وجود دارد که اطلاعات عمومی درباره اسلام را به نمایش می گذارد؛ برای مثال [پایگاه] RSS (جامعه قرآن صانع) در آمریکای شمالی برای مسلمانان و غیرمسلمانان اطلاعاتی در مورد مسائل مختلف اسلامی را فراهم می آورد.

پایگاههای دیگری مثل *Islam city* و *Cyber muslim* درباره اسلام اطلاعاتی مانند اوقات شرعی و تقویم اسلامی و ترجمه انگلیسی قرآن ارائه می کنند. پایگاههای متعدد دارای محتوی ویژه نیز می توان یافت. به عنوان مثال پایگاه دانشگاه

ایلیونز(U IUC) نه تنها حاوی مفاهیم پایه اسلام است بلکه درباره علوم جنین شناسی و ریاضیات مو به مو در قیاس با قرآن بحث می نماید.

[درباره] رسانه ها و مفاهیم سیاسی از یک دیدگاه یگانه اسلامی نیز [مطالبی] وجود دارد. حزب اسلامی بریتانیا پایگاه مخصوص خودش را دارد و نه فقط مسلمانان انگلستان بلکه جامعه عام بریتانیا را مخاطب قرار می دهد. به همین صورت، [پایگاه] (Muslim Media I) یک پایگاه خبری در انگلستان است که درخصوص اخبار جهان اسلام بحث می کند. این پایگاه دید متفاوتی در مورد اتفاقات جهان ارائه می کند. ممکن است برای غیرمسلمانان هم جالب و احتمالاً تحریک کننده باشد.

• ایجاد دنیای [مجازی] اسلامی

جماعت مسلمان در سراسر دنیا پراکنده است. برخی در مکانی زندگی می کنند که مسلمانان در اکثریت اند و برخی در جایی که در اقلیت اند. اینترنت می تواند در ایجاد جامعه یکپارچه برای تمامی مسلمانان کمک کند تا مسلمانان در آن با هم مرتبط بوده و اطلاعاتشان را سهیم شوند. جنبه هایی مثل اتاقهای گفتگو و مباحث اینترنتی به رابطه متقابل مسلمانان و ایجاد یک جامعه کمک می نماید. این [موضوع] بخصوص برای مسلمانانی که در گروه های اقلیت زندگی می کنند برای ارتباط ضروری و سهیم شدن با کسانی که از علائق مشابه با آنان برخوردارند، مهم است. این [موضوعات] شامل اطلاعاتی درباره خانه و سرزمین مادری و اطلاعاتی درباره اسلام است.

در اینترنت مسلمانان می توانند اجتماعاتی بوجود آورند که در جای دیگر ایجاد آن دشوار است. راهی که اینترنتی می گشاید برای مخالفت است. برای مثال الجزایری ها می توانند از پایگاه های اینترنتی متعددی بازدید نمایند که بوسیله گروه های اسلامی ایجاد شده اند که ممنوعه اند و در داخل الجزایر از پایگاه خبری برخوردار نمی باشند.

مانند جبهه اسلامی صلات (Front Islam ique de salut)

نتیجه گیری

مهمترین نتیجه این مقاله [بیان] ارتباط مذهب اسلام و نفوذ اسلام است.

دین اسلام ارزشهای فرهنگی و پایه های مذهبی ای دارد که با اینترنت (و سایر جنبه های فن آوری اطلاعات) در تضاد است. بسیاری در دنیای اسلام از فقدان هویت به علت استحاله غربی شدن درهراس می باشند. در نتیجه، نفوذ اینترنت در کشورهای اسلامی در حال حاضر پائین است و به نسبت غرب با سرعت آهسته ای پیش می رود. این نتیجه گیری بوسیله

تحلیلهای آماری تقویت می‌شود که ثابت می‌کند که هرچه درصد مسلمانان در کشوری بالاتر باشد درصد کاربران به اینترنت کمتر است. [این] بدان معنی است که بین مذهب و اسلام و گسترش اینترنت همبستگی معکوس وجود دارد.^۱ نتیجه دوم این مقاله بیان اثرات مستقیم و غیرمستقیم دین اسلام بر نفوذ اینترنت است. در بیشتر موارد کشورهای اسلامی خصوصیات مردم شناختی‌ای دارند که به عنوان موانعی در توسعه اینترنت شناخته می‌شوند. به طور مثال درآمد ناخالص داخلی پائین، میزان بالای بی‌سوادی و سطح پائین مردم سالاری.

در نتیجه یک اثر دوگانه بر اینترنت وجود دارد:

- اثر مستقیم تعارض دین اسلام با اینترنت

- اثر غیرمستقیم خصوصیات مردم شناختی که نشر اینترنت را عقب‌نگه می‌دارد

با وجود اینکه وضعیت فعلی فن آوری اطلاعات در کشورهای اسلامی امیدوارکننده نیست پیش‌بینی خوش‌بینانه این است که این وضعیت در آینده تغییر خواهد نمود.

یک علت این است که حتی حکومت‌های غیرمردم سالار نیز در حال درک فواید بالقوه اینترنت برای کشورشان هستند و حتی امروزه می‌بینیم که شروع به بازگشایی درهای کشور در استقبال از پدیده اینترنت کرده‌اند. علت دوم سودی است که مسلمانان از دنیای [مجازی] واقعی می‌توانند ببرند و اکنون هم می‌برند مانند آموزش دین اسلام به غیرمسلمانان، ایجاد جوامع [مجازی] واقعی و دسترسی به اطلاعات ذی‌قیمت اسلامی. من معتقدم هرچه پیش رویم قدرت بازار، شرایط فعلی را تغییر خواهد داد و ما کاربران بیشتری را در کشورهای اسلامی با مطالب اسلامی بر روی شبکه خواهیم دید.

---

^۱ همانطور که قبلاً ذکر شد اهمیت آماری این موضوع (Probability low) گزارش شده است. [م]

منابع:

- W.anu.gss.org/articles/sufism/toc.html
- www.Islam.org
- Www.StudentsU.iuc.edu/wasfy/Islamlink.htm
- www.au.malaysia.net/muslimdia
- Www.Iisalgeria.org
- www.glas.org